

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ LEKSİK KATEQORİYALARIN FONOSEMANTİKASI

İxtisas: 5706.01 – Azərbaycan dili

Elm sahəsi: filologiya

İddiaçı: **Sahilə Rafiq qızı İbrahimova**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim
edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Sumqayıt – 2021

Dissertasiya işi Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Müasir Azərbaycan dili kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

Buludxan Əziz oğlu Xəlilov
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Rəsmi opponətlər:

filologiya elmləri doktoru, professor
İkram Ziyad oğlu Qasimov

filologiya elmləri doktoru, professor
İsmayıl Oruc oğlu Məmmədli

filologiya elmləri doktoru, professor
Mübariz İmran oğlu Yusifov

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Sumqayıt Dövlət Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən FD 2.24 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri:

filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Ramazan Salam oğlu Məmmədov

Dissertasiya şurasının üzvü:

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Böyükxanım İbrahim qızı Eminli

Elmi seminarın sədri:

filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Astan Əhməd xan oğlu Bayramov

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Nitq səslərinin semantikasına maraq və bu istiqamətdə aparılan tədqiqatlar müxtəlif istiqamətli olması və fərqli yanaşmanın tətbiqi baxımından diqqəti cəlb edir. Bu məsələlər hələ antik dövrdə diqqət mərkəzində saxlanılmışdır.

Fonosemantika məsələləri ümumi linqvistik problemlər çərçivəsində (Jakobson, Waugh 1979; Wescott 1980), ekspressivlik problemi ilə bağlı (Grammont 1901), üslubiyyat məsələləri (Кузнец, 1960; Galperin, 1971), psixolinqvistik istiqamətdən (Журавлев, 1974; Левицкий, 1975) yanaşıaraq tədqiq olunmuş, nəhayət, XX əsrin 80-ci illərindən müstəqil tədqiqat sahəsinin – fonosemantikanın predmetinə çevrilmişdir (Воронин, 1986, 1982).

“Azərbaycan dilində leksik kateqoriyaların fonosemantikası” mövzusunda dissertasiya işi Azərbaycan dilçiliyində sözü gedən problemə həsr olunmuş ilk sistemli tədqiqat olacaq. Belə ki, Azərbaycan dilçiliyində bu məsələyə öləri şəkildə diqqət yetirilməsini nəzərə almasaq, təqdim edilən problemin geniş şəkildə araşdırılması faktı mövcud deyil.

Müasir dövrdə bütün elm sahələrində olduğu kimi, dilçilikdə də multidissiplinar tədqiqatlara xüsusi diqqət yetirilir. Bu baxımdan dissertasiya işində leksik vahidlərin fonosemantik xüsusiyyətlərinin koqnitiv və emotiv cəhətlər nəzərə alınaraq təhlil olunması da aktual istiqamətlərdən hesab oluna bilər.

Dissertasiya işi Azərbaycan dilinin sait və samit səslərinin semantikasi, eləcə də müxtəlif leksik kateqoriyaların fonosemantik xüsusiyyətləri ilə bağlı aparılan eksperimental tədqiqatın nəticələri baxımından da aktuallığı ilə diqqəti cəlb edir.

Milli Korpusun bir hissəsi olan Səs Korpusunun yaradılması zamanı nitq səslərinin fonosemantik xüsusiyyətləri ilə bağlı faktlar dəyərli mənbə kimi istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektini Azərbaycan dilində leksik kateqoriyaların fonosemantik xüsusiyyətləri təşkil edir. Tədqiqatın predmetini Azərbaycan dilində leksik kateqoriyaların fonosemantik xüsusiyyətləri ilə bağlı məqamlarının müəyyənləşdirilməsi, onların səciyyələndirmə

potensialının tədqiqi, habelə nitq səslərinin semantik qruplar üzrə fərqləndirilməsi məsələləri təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Tədqiqatın məqsədini Azərbaycan dilində leksik kateqoriyaların fonosemantik xüsusiyyətlərini, eləcə də fonosemantikanın sözlərin paradigmatik münasibətlərinə təsiri kimi məsələləri müəyyənləşdirmək təşkil edir. Həmin məqsəddən irəli gələn vəzifələr çərçivəsində aşağıdakıları sadalamaq olar:

- Azərbaycan dilində leksik kateqoriyaların fonosemantikası ilə bağlı məzmun və struktur özəllikləri müəyyənləşdirmək;
- Azərbaycan dilində nitq səslərinin semantik xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirərək təhlil etmək;
- Azərbaycan dilində leksik kateqoriyaların fonosemantik baxımdan səciyyələndirilməsində daha dəqiq faktlar əldə etmək məqsədilə eksperiment aparmaq və linqvostatistik üsullar tətbiq etməklə nəticələri təhlil etmək;
- Leksik kateqoriyaların fonosemantikadakı koqnitiv və emotivdəyərləndirmə amilini müəyyənləşdirmək.

Tədqiqatın metodları. Dissertasiya işində araşdırma mənbələri kimi klassik və müasir yazıçı və şairlərin əsərlərinə, habelə müvafiq frazeoloji lüğətlərə müraciət edilmişdir. Tədqiqatda təsviri, müqayisəli, koqnitiv, sistemli təhlil metodlarından istifadə edilmişdir. Tədqiqatda fərqli genealogiyalı dillərlə bəzi müqayisələrə yol verildiyindən müqayisəli-tutuşdurma metodundan da istifadə olunmuşdur.

Müdafiəyə təqdim olunan müddəalar:

- Leksik kateqoriyaların fonosemantikasının tədqiqi zamanı əldə olunan faktlar leksik səviyyədə koqnitiv-linqvopraqmatik xüsusiyyətlərin təhlili, eləcə də Milli Korpusun bir hissəsi olan Səs Korpusunun yaradılması zamanı dəyərli mənbə kimi çıxış edir;
- Leksik vahidlərin fonosemantik xüsusiyyətlərinin araşdırılması səstəqlidi sözlər və səs simvolizmi, səstəqlidi sözlər və nidalar, səstəqlidi sözlərin mətn funksiyaları, səstəqlidi sözlərin tərcüməsi, səstəqlidi sözlərin nitq hissələrinə mənsubluğu, səstəqlidi sözlərin uşaq dilində və uşaq ədəbiyyatındakı rolu kimi problemlərin öyrənilməsi üçün əhəmiyyətli faktlar təqdim edir;
- Fonetik omonimlər yalnız semantik məna xüsusiyyətlərinə görə deyil, həm də fonosemantik aspektdən müxtəlifdir;

– Antonimlik münasibətlərinin əsasında yalnız leksik deyil, eyni zamanda fonosemantik ziddiyyət dayanır. Antonim cütlərin fonem uyğunluğu əsasında formalaşması ehtimalı böyükdür;

– Antonim cütlüklərin əksəriyyətində leksik əksmənalılıq fonosemantik müstəvidə təsdiqini tapır. Bir antonim sözün digər sözlə fonosemantik əksmənalılığı müsbət, mənfi, neytral əlamətlərin azalıb çoxalmasından asılı olaraq dəyişir;

– Fonosemantikaya dair tədqiqatların nəzəri bazasında problem-in fəlsəfi baxımdan araşdırılması dayanır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Təqdim edilən dissertasiya çərçivəsində Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq leksik kateqoriyaların fonosemantik xüsusiyyətlərinin sistemli şəkildə təhlili aparılmışdır. Dilçiliyimiz üçün ilk dəfə olaraq, leksik kateqoriyaların fonosemantikasında müşahidə olunan koqnitiv və emotiv xüsusiyyətlər, onların linqvokulturolojişərtləndirilməsi araşdırılmış, linqvopraqmatik aspektdən səciyyələndirilməsi təqdim edilmişdir. Dissertasiyada leksik kateqoriyaların fonosemantikası ilə bağlı aparılmış eksperimentin nəticələri linqvostatistik üsullar tətbiq olunmaqla təhlil olunaraq sistemləşdirilmişdir.

Tədqiqat işinin nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Dissertasiya işi Azərbaycan dilçiliyində leksik kateqoriyaların fonosemantikası, koqnitiv-linqvopraqmatik xüsusiyyətlərin təhlilini eh tiva edən ilk araşdırma olması ilə mühüm nəzəri əhəmiyyət kəsb edir. Mövzu ilə bağlı çoxcəhətli tədqiqatlar əsnasında əldə edilmiş elmi nəticələr Azərbaycan dilinin leksik kateqoriyaların fonosemantikasına dair müxtəlif tədqiqatlarda istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın nəticələri fonosemantik tədqiqatlar üçün nəzərdə tutulan kompüter proqramlarının yaradılmasında mənbə ola bilər. Əldə edilmiş elmi nəticələrdən habelə fonosemantika məsələləri ilə bağlı mühazirə və seminar məşğələlərində, eləcə də Azərbaycan dili üzrə ixtisaslaşan maqistrantlar üçün xüsusi kurslarda istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın aprobasiyası. Tədqiqatın əsas müddəaları və araşdırma əsasında əldə edilmiş nəticələr AAK tərəfindən tövsiyə edilən və respublikamızda, eləcə də xaricdə dərc edilmiş məqalələrdə öz əksini tapmış, habelə tədqiqat işinin mövzusu ilə bağlı 20 beynəlxalq və respublika səviyyəli müxtəlif elmi konfranslarda məruzələr edilmişdir.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı: Dissertasiya

iş i Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Müasir Azərbaycan dili kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi və işarə ilə ümumi həcmi. Giriş 4 səhifə, I fəsil 30 səhifə, II fəsil 38 səhifə, III fəsil 39 səhifə, IV fəsil 23 səhifə, Nəticə 3 səhifə, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı 14 səhifə, Ümumi həcmi 155 səhifə – 260045 işarə.

TƏDQIQAT İŞİNİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “**Giriş**” hissəsində mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi, tədqiqatın məqsədi və vəzifələri, tədqiqatın metodları, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar, tədqiqatın elmi yeniliyi, tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti, aprobeasiya və təbiiqi, dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı haqqında məlumat verilir.

Dissertasiyanın I fəsl i “**Leksik vahidlərin fonosemantikası probleminin qoyuluşu və tədqiqi məsələləri**” adlanır. Bu fəsildə sözlərdəki səsin mənə tutumunun analizi ilə bağlı məsələlər, dilçilikdə fonosemantikanın inkişaf istiqamətlərindən bəhs olunur.

I fəslin “Dilin fonosemantik aspektinin tədqiqi” adlı I yarım-fəslində göstərilir ki, Azərbaycan dilində fonosemantikanı öyrənmək üçün daha çox leksik kateqoriyalara diqqət yetirmək vacibdir. Belə ki, omonim, sinonim, antonim, paronim və tabu sözlər, eləcə də frazeoloji vahidlər fonosemantik baxımdan maraqlı mənə xüsusiyyətlərini əks etdirir.

Qeyd etdiyimiz kimi, fonosemantika Azərbaycan dilçiliyində çox az tədqiq olunmuş bir sahədir. Bir qisim araşdırmalar istisna olmaqla, demək olar ki, bu sahə tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmamışdır. Səs və mənə arasındakı əlaqə müasir dilçiliyin aktual problemlərindəndir.

Fonosemantikanın başlıca prinsipi səsin mənəli olmasını üzə çıxarmaqdır. Dilin səs sisteminin tədqiqi, məsələn, səs-mənə bağlılığı (yəni, sözün səslənməsinin onun mənəsi ilə bağlılığı) fonosemantikanın prinsiplərinə əsaslanır. Sözdə səs simvolizmi kimi diqqəti cəlb edən

məqamların izahı fonosemantikadan kənarda mümkün deyildir.

Səsin mənə ilə əlaqədar olması, onların arasında müəyyən rabitənin və məzmun vəhdətinin mövcudluğu qədim dövrlərdən diqqəti cəlb etmiş bir məsələ olmuşdur. Bu barədə görkəmli filosoflar, mütəfəkkirlər, elm xadimləri müxtəlif fikirlər söyləmişlər. Həmin məsələ ilk olaraq sözün və dilin yaranması məsələləri ətrafında ortaya atılmışdır. Sözdə işlənən səslərin həmin sözlərin verdiyi mənanın əmələ gəlməsində xüsusi rol oynaması haqqında runlarda, Kabbalada, Upanişad mətnlərində, müqəddəs dini kitablarda bir çox fikirlər vardır. *“Dilin, sözün mənsəyi, sözün mənasından danışılarkən, ilk əvvəllər, dil vahidlərinin fonetik, qrafik və semantik tərəflərinə fərq qoyulmur, onlar eyniləşdirilirdi”*¹.

Qədim türk runik yazıları Orxon-Yenisey abidələridir. Bu abidələrin dilində səs ahəngi, çoxsaylı alliterasiya nümunələri kifayət qədərdir.² Səs və mənə, işarə və mənə məsələsi run yazılarında da özünü göstərir. Qədim run yazı sistemində 24 işarə run sırası əmələ gətirmişdir. Bu sırada hər bir işarənin öz yeri olmuş, runlar sehrli işarələr kimi qəbul edilmiş, onların yazılışı pıçıltı ilə müşayiət edilmişdir. Q.Y.Stepanova göstərir ki, *“run əlifbası səs simvolizminə əsaslanmışdır”*³.

“XX əsrdə və XXI əsrin əvvəllərində səs və mənə münasibətlərinin öyrənilməsi” adlanan II yarımfəsildə qeyd olunur ki, fonosemantikaya dair XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq aparılmış tədqiqat işlərində nida və səstəqlidi sözlərin fonetik, struktur, semantik, sintaktik xüsusiyyətləri, səstəqlidi sözlərin təsnifi, səstəqlidinin funksional-kommunikativ səciyyəsi, səstəqlidi sözlərlə onların denotatları arasındakı münasi-

¹ Солодовникова, О.Г. Фоносема как синергетическое и ее функции в английском поэтическом тексте (VII-XX вв) / Автореферат диссертации... кандидата филологических наук / – Москва, 2009. – с.3.

² İbrahimova S.R. Leksik vahidlərin fonosemantikası problemlərinin tədqiqi məsələləri. AMEA İ.Nəsimi adına Dilçilik institute və Qafqaz Universiteti Əli bəy Hüseynzadənin 150 və akademik Məmmədəğa Şirəliyevin 105 illik yubileyləri şərəfinə keçirilən Sələflər və Xələflər I Beynəlxalq Simpoziumu, Bakı. 22-24 oktyabr, 2014, s.396-399

³ Степанова, Г.Ю. Внутрислово́вое семантическое единство как неотъемлемый элемент древнегерманского дидактического текста // – Москва: Вестник МГОУ. Серия «Лингвистика», – 2012. №1, – с. 35

bət, səstəqlidi sözlərlə imperativlərin oxşar və fərqli cəhətləri və bir sıra digər məsələlər diqqət mərkəzinə çəkilmişdir.

Fonosemantik inkişafın izlənməsində klaster üsulunun xüsusi rolu vardır. Klasterlər sözün güclü mövqelərində işlənən fonem birləşmələrini nəzərdə tutur. Azərbaycan dili üçün bütün klasterlərin müəyyənləşdirilməsi statistik təhlil üzrə aparılmalıdır. Bu cür araşdırma C.Rəhmanovun dissertasiyasında yerinə yetirilmişdir. Müəllif Azərbaycan dilində söz əvvəlində nəzəri cəhətdən ikili fonem birləşmələrinin dörd struktur növünün – *IV*, *CC*, *VC*, *CV* olmasının mümkünlüyünü qeyd etmişdir. Bunlardan birincisi (vokal+vokal; sait+sait) alınma sözlər üçün səciyyəvidir. Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi üçün nəzəri cəhətdən 203 *VC* mümkündür. Lakin “ı” söz əvvəlində işlənmədiyinə görə müasir dil materialı üçün 180 belə birləşmə ola bilər. C.Rəhmanovun hesablamalarına görə, “*qeydə alınan belə birləşmələrin sayı 150 olmuşdur. Yəni həmin hesablamalara əsasən, CC tipli 43, CV tipli 198 birləşmə qeydə alınmışdır*”⁴.

Azərbaycan dilində leksik kateqoriyaların fonosemantikasının heca quruluşları və təkhecalı sözlər üzrə öyrənilməsi əhəmiyyətlidir.

Azərbaycan dilində də səstəqlidi sözlər, eləcə də nidalar müxtəlif aspektlərdən tədqiq edilmişdir. B. Xəlilov bu məsələyə diqqəti cəlb edərək yazır: “*Leksik mənası olan hər bir sözün struktur-semantik xüsusiyyətləri içərisində təqlidi sözlər də xüsusi yer tutur. Bu sözlərin səs quruluşunda xarakterik morfonoloji və fonosemantik əlamətlər vardır*”⁵.

Müasir dilçilikdə tədqiqat prosesində fonetika, semantika və leksikologiya əlaqələndirilməklə sözlərin fonosemantik inkişafı məsələləri öyrənilir. Belə araşdırmalar etimologiyanın fonosemantik əsasını təşkil edir. Düzgün etimoloji yozumun müəyyənləşdirilməsinin bir sıra şərtləri vardır. F.Cəlilov həmin şərtləri tarixilik, semantika, morfoloji rekonstruksiya (praforma) və morfonoloji quruluşla bağlayır. Onun fikrinə görə, “*bu şərtlərdən biri pozulduqda etimoloji yozumda yanlışlıq ola*

⁴ Рахманов, Дж.А. Статистико-дистрибутивный анализ азербайджанского текста (на уровне графе и фонем): / Автореферат диссертации... кандидата филологических наук / – Баку, 1988. – с.62-66.

⁵ Xəlilov, B. B. Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası / B.Xəlilov. – Bakı: Nurlan, – h. 1. – 2007. – s.38.

bilər”⁶.

Təhlil göstərir ki, ayrı-ayrı müəlliflər sözlərin etimologiya və fonosemantik inkişafı ilə bağlı təhlilinə fərqli tərəflərdən yanaşsalar da, mahiyyət etibarilə yaxın model qururlar⁷. Bu model leksik vahidlərin fonosemantikasını öyrənmək üçün mümkün təkhecalı kök və affiksial morfemləri toplamağı, toplanmış vahidlərin həm leksik, həm də qrammatik mənalarını aydınlaşdırmağı, anlaut, inlaut və auslat fonemlərini qruplaşdırmağı, ilkin sinkretik kökləri və ya “semantik yuva”ları, yaxud “yuva”nı təyin etməyi nəzərdə tutur.

II fəsil **“Leksik söz qruplarının fonosemantik xüsusiyyətləri”** adlanır və dörd yarım-fəsildən ibarətdir. *“Antonimlərin fonosemantik xüsusiyyətləri”* adlanan I yarım-fəsildə dildə integrasiyaedici və diferensiasiyaedicisemlərin qarşılıqlı təsiri əsasında qurulan leksik-semantik paradigmalardan biri kimi antonimlərin fonosemantik xüsusiyyətlərindən bəhs olunur. Sözü leksik mənasının minimal komponentlərinin qarşılıqlı təsiri mənanın tam fərqliliyi, səs cildinin isə eyniliyi şəklində özünü göstərən antonimlərdə xüsusi tərzdə meydana çıxır.

Fonosemantik xüsusiyyət omonim, sinonim və antonim paradigmaların bəzilərinə özünü daha aşkar, digərlərində qismən az göstərə bilər. Fikrimizcə, bu fərziyyənin özünün yoxlanılması və nəticə çıxarılması ilk növbədə vacibdir. Elmi fikirlərə və ilkin məntiqi münasibətlərə əsaslanaraq, fonosemantik amillərin antonimlərdə daha aşkar üzə çıxmaq ehtimalı olduğu təsdiqlənir.

Dildə istifadə olunan sözlərdə səs və məna arasında müəyyən əlaqə olur ki, bu da fonetik səviyyədə motivləşmə ilə bağlıdır. Ümumiyyətlə, əşya və predmetləri, hal və vəziyyəti adlandırarkən təsviri üsuldan istifadə olunur. Əşyanın çıxartdığı səs təqlid edilir və üzlənən səs üzlənməyən səsə həddən artıq yaxınlaşır. Belə olanda fonosemantikada “onomatop” adlanan sözlər yaranır. Bu cür söz yaradıcılığı akustikaya söykənir. Bu cür sözlər qrupuna daxil olan sözlərdə klasterlər müəyyənləşdirilir. Klaster müəyyən səslərin bir-biri ilə birləşərək yaxın

⁶ Cəlilov, F. Azərbaycan dilinin morfonologiyası: dərs vəsaiti / F.Cəlilov. – Bakı: Maarif, – 1988. – s.126

⁷ İbrahimova, S.R. Leksikanın fonosemantik təhlilinin əsas məsələləri haqqında // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2014. № 6, – c. 218-223

mənalı sözlər yaratması əsasında təyin edilir. Lakin bu məqsədlə əvvəlcə sözlərin mənalı öyrənilmir. Dilin lüğət tərkibində anlautda, inlautda və auslautda eyni səs birləşmələri olan sözlər seçilir. Əlifba sırası ilə düzülmüş lüğətdə anlautklasterlərini təyin etmək asandır. Əks-lüğətlər isə auslautklasterlərini seçməyə imkan verir. Sözlün daxilindəki birləşmələrin klaster kimi ayrılması isə bir qədər çətinidir. Ona görə də fonosemantikada daxili mövqedə işlənən saıtlərin semantikasi fonosemantik planda araşdırılır. Məsələn, Azərbaycan dilində “ər” fonem birləşməsinin klaster yaratmasını öyrənmək üçün ər, ərđəm, ərđ, ərđin, ərđk, ərđp və s. sözlər seçilir. Burada sözlün əvvəlində “ər” birləşməsinin olması əsasdır. At, bat, qat, sat, yat, çat kimi sözlərdə son “at” birləşməsi klasterləşdirmənin əsasında durur.

Fonosemantikanın klaster metoduna görə, verilmiş cütü iki “ər” və “ar” klasterləri üzrə qarşılaşdırmaq olar. İr sözünün ana mənasında qeydə alınması ikinci tərəfdə “ir” klasterinin də yoxlanılmasını tələb edir. Bütün hallarda fonosemantik araşdırma antonim cütdə ikinci “r” foneminin olmasını zəruriləşdirir. Əks təqdirdə, “a” və “i” kökləri üzrə təhlil olunan mənalərin mövcudluğunu söyləmək mümkün deyildir. B. Xəlilov ilkin feilköklərindən bəhs edərkən “a” kökünün “ayırmaq” mənasını verdiyini və aşmaq, açmaq, adaq//ayaq, axmaq, atmaq, aymaq (demək, söyləmək mənasında) və s. sözlərin də bu kökün törəməsi olduğunu irəli sürür. Müəllif “i” kökünün *qoxu, əymək, tökülmək, tük tökmək, çürümək, buraxmaq, göndərmək, tərk etmək, qaçırmaq, bağlamaq, etmək mənalərinin* olmasını və bu kökün sinkretik xüsusiyyətə malik olmasını yazmışdır⁸.

Antonimlərin fonosemantik tədqiqi müxtəlif cütlər üzrə aparılmalıdır. Bu zaman həmin cütlərin pradił səviyyəsində durması nəzərə alınmalıdır. Yəni dilin tarixən qədim leksik qatına aid sözlər fonosemantik cəhətdən qarşılaşdırılmalıdır. Belə tədqiqat istəri saıtl fonemlərin, istərsə də samit fonemlərin, eləcə də onları müxtəlif birləşmələrinin, oxşar klasterlərin fonetik semantikasını açmağa imkan verə bilər.

Antonim cütlərin fonem uyğunluğu əsasında formalaşması

⁸ Xəlilov, B. Feillərin ilkin kökləri / B.Xəlilov. – Bakı: ADPU, – 1998. – s.33-35.

ehtimalı böyükdür. Fikrimizcə, yaranan sözün antonimi də onunla paralel olaraq yaradılır. Çünki bu zaman assosiativ olaraq, əks mənada ki predmet, əşya, hal və vəziyyət yada düşür. Nəticədə, antonim sözlərdə fonetik oxşarlıq özünü göstərir. İç - çöl, iç - eşik, az - çox, aşağı - yuxarı, alt - üst və s. cütlərdə fonem fərqliliyi və quruluş yaxınlığı müşahidə olunur. Bu xüsusiyyətlər ilk baxışdan görünən, üzdə olan münasibətlərdir. Fonosemantik tədqiqat isə kifayət qədər çox cütlərdə uyğunluqların axtarılmasını tələb edir.

Eksperimentin məqsədi antonim paradigmatına daxil olan leksik vahidlərin semantik baxımdan olduğu kimi, paradigma daxilində fonosemantik yöndən də daxili əlaqə və bağlılığa malik olduğu fikrini əsaslandırmaqdan ibarət idi. Eksperiment zamanı psixoloji tədqiqatlarda geniş istifadə olunan və fərdi, eləcə də kütləvi təfəkkür tərzinin öyrənilməsi məqsədilə həyata keçirilən assosiativ metod əsas götürülmüşdür.

Azərbaycan dilində leksik kateqoriyaların – xüsusilə antonimlərin və sinonimlərin fonosemantik baxımdan təhlili məqsədilə həyata keçirdiyimiz eksperimentdə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin 200 nəfər tələbəsi iştirak etmişdir. Eksperimentin hər bir iştirakçısına sorğu blankı təqdim olunmuşdur. Blankda 216 cüt – qarşılıq təşkil edən antonim – 432 söz verilmiş, hər sözün qarşısında “müsbət” (+), “mənfi” (-) və ya “neytral” (0) işarə qoymaq üçün xana ayrılmışdır. Danışiq səslərində olduğu kimi, hə hansı sözün də semantik-koqnitiv baxımdan ən azı “müsbət”, “mənfi” və “neytral” məzmun ifadə etdiyini müəyyən-ləşdirmək mümkündür. Sözlərin semantik-konnotativ baxımdan “+” və ya “-” anlam daşımalarını əks etdirən kəmiyyət göstəriciləri fonoseman-tika ilə leksik paradigmatika arasında əlaqəni müəyyən etmək imkanı verir. Eksperiment iştirakçılarından antonim qarşılığı təşkil edən hər bir sözün qarşısında sözün onlarda doğurduğu ilkin assosiasiyaya uyğun işarə qoymaları xahiş olunmuşdur. Alınan nəticələr cəm olunmaqla hər bir kateqoriya üzrə göstəricilər (“müsbət”, “mənfi” və ya “neytral”) riyazi statistik metodla hesablanmış, faiz göstəriciləri əsasında qarşılaş-dırılmış və nəticədə antonim paradigmatına daxil olan cütün konnotativ əlaməti arasındakı fərq müəyyən olunmuşdur. Anket vərəqələrinin təh-lili göstərdi ki, antonim cütlüyün konnotativ mənasının doğurduğu asso-siasiya arasında fərq göstəricisi 7-9% -dən yuxarıdırsa, bu tipli antonim

cütlük üçün həm semantik, həm də fonosemantik məna ziddiyyətindən danışmaq mümkündür. 7%-dən aşağı göstərici antonim cütlər arasında yalnız semantik əlaqədən danışmağa əsas verir. Nəzərə almaq lazımdır ki, semantik baxımdan antonimlik bir seçilmiş əlamətə görə fərqlənən iki leksik vahid arasında ziddiyyət münasibətinin ifadəsidir. Əslində eyni anlayışın müxtəlif tərəfləri və ya eyni baxışdan yanaşdıqda iki fərqli qütb nəzərdə tutulduğundan bu əksliyin kəsişdiyi vahid nöqtə də mövcuddur. Odur ki, semantik baxımdan ziddiyyətin ifadəsi o qədər də fərqli göstəricilər olmadan belə, mümkündür. eksperiment zamanı istifadə olunan cədvəldən kiçik bir fraqment də bunu açıq şəkildə əks etdirir:

Antonimlər

№	Antonimlər	Müsbət		Mənfi		Neytral	
1.	açıq	83	4%	9	5%	8	1%
	gizli	79		14		7	
2.	ağ	76	6 %	18	2%	6	4%
	qara	70		20		10	
3.	alt	66	3%	23	5%	11	2%
	üst	69		18		13	

Beləliklə, əksmənalı sözlərin antonim paradiqmasında birləşməsində fonosemantikadakı qarşıdurma və əkslik, yaxınmənalı sözlərin sinonim cərgədə birləşməsində fonosemantik yaxınlıq və ya eynilik başlıca əlamət kimi çıxış edir.

Antonim sözlərin səs tərkibinin fonosemantik məna yükünü müəyyən etmək məqsədilə sözlərin səs tərkibini “müsbət”, “mənfi” və “neytral” konnotasiya baxımından təhlil etməyə çalışdıq. Bu zaman ayrı-ayrı səslərin malik olduğu fonosemantik çalarla bağlı apardığımız eksperimentin nəticələrindən istifadə etdik.

Göründüyü kimi, antonimlərin daxili mənasındakı fonosemantik məzmunun çəkisi, demək olar ki, eynidir – təxminən 1% təşkil edir.

Gec – tez

	Müsbət	Mənfi	neytral
G	55.5	39.4	5.1
E	62.9	28.8	8.3
C	60.1	33.6	6.3
Nəticə	%		
	59.5	33.9	6.5
	Müsbət	Mənfi	neytral
T	60.2	33.5	6.3
E	62.9	28.8	8.3
Z	59.5	34.7	5
Nəticə	%		
	60.86	32.3	6.5

Antonim semantik qarşılaşmasında və diferensiasiyasında da ümumi cəhətlər var. Antonimlik münasibətlərinin əsasında yalnız leksik deyil, eyni zamanda fonosemantik ziddiyyət də dayanır.

Bütün antonim cütlüklərinin təhlilində belə bir metodikadan istifadə etmək olur. Antonim sözün hər bir səs konnotasiyasının xüsusiyyətləri təsvir edildikdən sonra mənfi və müsbət keyfiyyətləri hesablanır, antonim cütlüyündəki fərqliliklər təyin edilir. İlk öncə, antonim sözlərin müsbət, mənfi, neytral səsləri müəyyənləşdirilərək hesablanır. Bu hesablamağa görə, antonim cütlüyünü təşkil edən sözlərin mənfi, müsbət, neytral səsləri 7% dən çoxdursa, deməli, əksmənalılıq fonosemantik müstəvidədir. Aparılan tədqiqatlar nəticəsində məlum olmuşdur ki, antonim cütlüklərin leksik və fonosemantik mənaları arasında qarşılıqlı əlaqə mövcuddur. Belə ki, antonim cütlüklərinin əksəriyyətində leksik əksmənalılıq fonosemantik müstəvidə təsdiqini tapır. Bir antonim sözün digər sözlə fonosemantik əksmənalılığı müsbət, mənfi, neytral əlamətlərin azalıb çoxalmasından asılı olaraq dəyişir. Tədqiqat göstərir ki, kontrar və kontradiktor antonimlərdə nisbətən fonosemantik, leksik-semantik ziddiyyət daha sıx əlaqədədir. Bu onunla izah olunur ki, əksmənalılıq meydana gətirən anlayışlar keyfiyyət, kəmiyyət və digər cəhətlərlə fərqlənir. Bu fərqli cəhətlərin aşkara çıxarılmasına fonosemantika da kömək göstərir. Antonim cütlüklərinin çoxu yalnız leksik əksmənalılıq deyil, semantik əksmənalılıq da daşıyır.

Sözün fonosemantik xarakteristikası onun səs tərkibi üzrə müsbət

mənalı səslər, samitlərin yumşaqlığı və vurğusu nəzərə alınmaqla hesablanır. Azərbaycan dilindəki antonimlərə nəzər yetirdikdə aşağıdakı mənzərə ilə qarşılaşıırıq.

II yarımfəsil “Sinonimlərin fonosemantik xüsusiyyətləri” adlanır. Ya bir-birinin eyni, ya da bir-birinə yaxın olan mənə çalarına görə seçilən dil vahidləri kimi sinonimlərin fonosemantik xüsusiyyətləri də maraq doğurur.

Sinonim sözlərə məxsus olan xüsusiyyətlər bir daha sübut edir ki, sinonimlər tam mənada bir-birinin əvəzinə işlənə bilən sözlər deyildir. Əksinə, sinonim cərgəyə daxil olan hər bir sinonim sözün mənə çaları və üslubi rənginə görə nitqdə istifadə məqamı vardır. Özü də heç bir sinonim məqsədsiz o biri sinonimin yerinə işlənmir: *“Hər bir sinonim nitqin ifadəsinə bu və ya digər dərəcədə yeni mənə çalarlığı gətirir”*⁹.

Sinonimik paradigma ilk öncə yaxın və oxşar mənalı sözlərin toplusudur. Sinonimlərə xas olan semantik əlamət – mənənin adekvatlığıdır. Buna görə də sinonimliyin fonosemantika ilə bağlılığını tapmaq üçün yalnız leksik deyil, eyni zamanda, fonetik yaxın mənalılıq, oxşarlıq prinsipi əsas götürülür.

Bütün sinonim cütlüklərinin tədqiqində sinonim sözün hər bir səs konnotasiyasının xüsusiyyətləri təsvir edildikdən sonra müsbət və mənfi keyfiyyətləri hesablanır, sinonim cərgəsindəki fərqliliklər təyin edilir. Fərqlilik dominantlıq təşkil edən sinonim cərgənin müqayisəsi ilə təyin olunur. Belə ki, dominant sinonim cərgə “hesab nöqtəsi” sayılır.

Aparılan tədqiqatlar bütünlükdə sinonim cütlüklərinə daxil olan sinonimlərin semantik mənası ilə fonosemantikası arasında əlaqə mövcud olduğunu göstərir.

Nö	Sinonimlər	Müsbət		Mənfi		Neytral	
1.	Gözəl	23	12%	0	0%	0	11%
	Qəşəng	11		0		11	
2.	Ağıl	16	4 %	0	0%	4	2%
	Zəka	20		0		6	
3.	arıq	16	14%	2	9%	4	7%
	cılız	2		11		11	

⁹ Məhərrəmov, R. Sabirin satirik şeirlərinin leksikası / R.Məhərrəmov. – Bakı: Elm, – 1968. – s.5.

Danışıq səsinin daxili mənə çalarına malik olması fikri bu sözlərin yalnız semantik deyil, həm də fonosemantik mənə əsasında qruplaşdığını söyləməyə əsas verir. Deməli, sinonim cərgəni yaradan vahidlər yalnız leksik baxımdan yox, həm də fonosemantik məzmun baxımından yaxın sözlərdir. Eksperimentin nəticələrinin təhlili sinonim cütlüklərin fonosemantik tərkibinin orta hesabla 7-9% fərqə malik olduğunu göstərir. Bu fakt qeyd olunan sözlərin eyni paradigmaya aid olmasının fonosemantik əsasla malik olduğunu təsdiqləyir. Beləliklə, yaxınmənəli sözlərin sinonim cərgədə birləşməsində fonosemantik yaxınlıq və ya eynilik başlıca əlamət kimi çıxış edir.

Sait və samit səslərin konnotativ semantikasi ilə bağlı apardığımız eksperimentin nəticələrini əsas götürərək sinonimlərin ümumi psixoloji-konnotativ təəssüratdan əlavə, leksemin tərkibində işlənən səslərin “+”, “-” və “neytral” çalara malik olmasını əks etdirən kəmiyyət göstəricilərini nəzərdən keçirmək qərarına gəldik:

Gözəl/qəşəng

	Müsbət	Mənfi	neytral
G	55.5	39.4	5.1
Ö	61	32.9	6.1
Z	59.5	34.7	5
ə	60.6	31.4	8
L	63.2	30.3	6.5
Nəticə	%		
	59.96	33.74	6.14

Qəşəng

	Müsbət	Mənfi	neytral
Q	57.2	36.9	5.9
ə	60.6	31.4	8
Ş	59.2	36.7	4.1
ə	60.6	31.4	8
N	62.1	28.8	9.1
G	55.5	39.4	5.1
Nəticə	%		
	59.2	34.1	6.7

Göründüyü kimi, sinonimlərin daxili mənasındakı fonosemantik

məzmunun çəkisi, demək olar ki, eynidir – təxminən 1% təşkil edir.

Bütün deyilənlərin nəticəsi olaraq onu qeyd edək ki, fonosemantika dilçiliyin inkişaf etməkdə olan sahələrindəndir. Bu sahədə aparılan tədqiqatlar, səsin mənə daşıımaması fikrini tamamilə təkzib etdi. Səs işarə və mənadan ibarətdir. Onun mənası konnotativ xüsusiyyət daşıyır. Səs ahəngi, çalarları fonetik mənənin əsas semantik-konnotativ əlamətidir. Sözlərin leksik mənasının analizi bu əlaməti üç qrupa ayırmağa imkan vermişdir: müsbət, mənfi və neytral. Belə ki, müsbət, mənfi və neytral semantik-konnotativ əlamətlərin kəmiyyət fərqi fonosemantik və leksik paradigmanın qarşılıqlı əlaqəsini təyin etməkdə əsas amildir.

Beləliklə, aparılmış təhlil və araşdırma göstərir ki, Azərbaycan dilində antonim, sinonim və omonim sözlərin fonosemantik səviyyədə təhlilə cəlb olunması əhəmiyyətlidir. Belə tədqiqat bir sıra sözlərin yaranma xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmağa, bəzi hallarda müasir dildə qalmamış arxetiplərin bərpa edilməsinə imkan verəcəkdir.

III yarımfişil “Omonim sözlərin fonosemantikası” adlanır. Deyilişi və yazılışı eyni olan sözün mənaları arasında heç bir bağlılıq yoxdursa, deməli, bunlar ayrı-ayrı leksik vahidlərdir, yəni omonimlərdir. Məsələn: ləpə–su dalğası, ləpə–qoz ləpəsi. Fonetik omonimlər (omofonlar) eyni cür tələffüz olunsada, fərqli yazılışla malik olur. Məsələn: qanad-qanat və s. Fonetik omonimlər dili zənginləşdirir, dili maraqlı edən xüsusiyyətləri özündə cəmləşdirir. Burada söz ya bir hərflə, ya şəkilçi ilə, ya da yazı qaydasına görə omonimlik yaradır. Bu da öz növbəsində fonetik omonimlik yaranan səslərin ayrı-ayrılıqda tədqiq edilməsinə rəvac verir. Çünki omonimliyi yaranan sözlər ayrı-ayrı nitq hissələrinə aid olsalar da, əsasən (99%-i) eyni səslərdən ibarət olur. Bu qədər bənzərlik təşkil edən sözlərin mənə fərqi görə nə qədər dəyişik assosiasiyalar yaratmasını öyrənmək son dərəcə maraqlıdır. Bunu öyrənmək birinci psixoloji nöqtəyə nəzərdən, sonra isə marketalogiyada ad seçərkən çox əhəmiyyətlidir. Çünki fonetik omonimlərin fonosemantik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi - insanda omofonları təşkil edən sözlərə qarşı hansı assosiasiyaların yaranması həmin sözün hər hansı məhsula, obyektə verilməsini elmi şəkildə şərtləndirir.

IV yarımfişil “Tabu və loru sözlərin fonosemantik xüsusiyyətləri” adlanır. Tabu və evfemizmləri ifadə edən sözlərin fonosemantik xüsusiyyətləri onların mənə çalarları ilə bilavasitə əlaqədardır. Tabu söz-

lərin mənalarını yumşaltmaq məqsədilə işlədilən evfemizmlərin özlərində belə bir incəlik, yumşaqlıq duyulur.¹⁰ Bu da şübhəsiz ki, həmin sözləri təşkil edən səslərin fonosemantik xüsusiyyətlərindən irəli gəlir. Deməli, evfemizmlər təsadüfi sözlərdən təşkil olunmadığı kimi, bu sözlər hər hansı səs yığınının da məcmusu deyil. Burada hər bir səs özünün ifadə etdiyi mənə çaraları evfemizm məqsədilə istifadə edilən fikrə xidmət edir. Tabular mənfi mənalar və ya xoşagəlməz mənalar daşıyır. Bu cəhət tabu sözlərin əvvəlində və sonunda işlənən fonemlərin mənfi səciyyə daşması haqqında ilkin fərziyyə irəli sürməyə əsas verəcəkdir.

III fəsil “Azərbaycan dilində paronim sözlərin fonosemantikası” adlanır. Fəslin I yarım fəslində dildə paronimiya hadisəsinin mahiyyəti izah edilir. Hər bir dildə səs cildinə görə bir-birinə yaxın sözlər vardır. Paronimiya hadisəsi çoxdan öyrənilsə də, paronimə verilən təriflərdə, anlayışın izahında hələ ki, yekdil fikir yoxdur. B. Xəlilov paronimlərə belə tərif vermişdir: *“Dildə səslənmə cəhətdən bir-birinə yaxın, lakin müxtəlif mənə ifadə edən və nitq prosesində səhv olaraq biri digərinin yerində işlənən sözlərə paronim sözlər deyilir. Məsələn: haman-hamam, daxili-dəxli, nəfs-nəfis, iblis-ibliz, hərif-hərf, əmir-əmr, əsəb-əbə, nəsir-nəsr, həyat-həyə, müsahib-mühasib, təkrar-təkrir, tədqiqat-təhqiqat, hərəkət-hərəkət, məlumat-məmulat, məjra-məjəra və s. Paronim sözü yunan sözü olub, paro “yanında, ətrafında”, onoma – “ad” deməkdir”*¹¹.

Dilçilik ədəbiyyatında paronimlər “səscə eyni yox, oxşar” (A.M.Peşkovski), “mənaca müxtəlif, tələffüzçə eyni yox, oxşar” (A.N.Qvozdyev), “semantik cəhətdən müxtəlif, səslənmələrinə görə yaxın” (D.E.Rozental) sözlər kimi müəyyənləşdirilir. Paronim sözləri başqa dil hadisələri ilə əlaqələndirən tədqiqatçılar da var. Məsələn, görkəmli fransız dilçisi Ş.Balli paronimləri “xalq etimologiyası”nın formalarından biri, realizə olunmamış omonim kimi izah edərək yazır: *“Hər belə qoşa sözün ən azı biri kitab sözü və ya çox işlənən işlək söz*

¹⁰ İbrahimova, S.R. Tabu sözlərin fonosemantik xüsusiyyətləri. Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyevin anadan olmasının 91 illiyinə həsr edilmiş gənc tədqiqatçıların II Beynəlxalq Elmi Konfransı, Qafqaz Universiteti, Bakı. 18-19 aprel, 2014, s.212-213.

¹¹ Xəlilov, B. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası / B.Xəlilov. – Bakı: Nurlan, – 2008. – s.201.

olur. Ona görə də az mədəni adamlar ilk anda bunlardan birini digərinin əvəzində işlədirlər”¹².

III fəslin digər yarımfəsillərində paronimlərin, xüsusilə alınma paronimlərin fonosematik xüsusiyyətlərindən bəhs olunur. Paronimlərin fonosematik xüsusiyyətləri onların tərkibindəki fonem fərqləri üzrə araşdırılır və bu zaman səs-məna əlaqələri nəzərə alınır. Paronimlər üçün əsas əlamət səs yaxınlığıdır. Şübhəsiz ki, iki fonemin fərqlənməsi səs oxşarlığının kəmiyyət göstəricisini azaldır. Paronimlərin birinin səs tərkibinin kəmiyyət göstəricilərinin fərqliliyi də səs oxşarlıqlı dərəcəsini aşağı salır. Paronimlərdə səs müxtəlifliyi mövqe əsasında təsnif olunur. Bu halda dəyişən səsin sözün əvvəlində, ortasında və sonunda olmasına görə onu üç növə ayırmaq mümkündür.

Paronimlərin fonosemantikasını öyrənərkən biz, onların (paronimlərin) nitqi və bədii əsərləri zənginləşdirdiyinin şahidi olduq. Paronimlər semantik nöqteyi-nəzərdən kəskin şəkildə fəqli olsa da, fonosemantik nöqteyi-nəzərdən olduqca yaxındırlar. Paronimlərin fonosemantikası onlardan bədii əsərlərdə qrammatik priyom kimi istifadə etməyə imkan verir.

IV fəsil **“Leksik vahidlərin fonosemantik xüsusiyyətlərinin koqnitiv və kvantitativ təhlili”** adlanır və dörd yarımfəsildən ibarətdir. “Leksik vahidlərin fonosemantik göstəricilərinin koqnitiv səciyyəsi” adlanan yarımfəsildə müasir dövrdə müxtəlif elm sahələrində olduğu kimi, dilçilikdə də gerçəkliyin insan təfəkküründə inikası ilə bağlı diqqət mərkəzində saxlanılan koqnitiv yanaşma baxımından leksik vahidlərin fonosemantik xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilir. Fonosemantik sahə ilə bağlı tədqiqatlar göstərir ki, dildə ilkin, bazis təşkil edən konseptlər nitq səslərinin təqlidi nəticəsində formalaşır, bu konseptlərin əsasında isə törəmə konseptlər, nəhayət, dilin konsept sistemi formalaşır. Dil daşıyıcılarının təfəkküründə fonemlərin daşdığı “daxili məzmun”la bağlı formalaşmış təsəvvür mövcud olduğundan “dünyanın dil mənzərəsi” ilə yanaşı, “dünyanın fonosemantik mənzərəsi”ndən də danışmaq mümkündür. Hər bir dil üçün “dünyanın fonosemantik mənzərəsi”nin əsasında dilin səs sistemini təşkil edən elementlərin assosiativ səciyyəsi,

¹² Həsənov, H. Azərbaycan dilinin paronimlər və paronamaziylar lüğəti / H.Həsənov. – Bakı: Maarif, – 1991. – s.4.

rəmləşmə əsasında meydana gələn ifadə vasitələri dayanır ki, bu da etnotəfəkkür, linqvomədəni amillərlə birbaşa bağlıdır.

Fonosemantik dünya mənzərəsi xalqın mentalitetini, təfəkküründəki stereotipləri ehtiva etdiyindən hər bir dildə statistik baxımdan fərqli semantik göstəricilər müşahidə olunur. Bu, xalqın dünyagörüşü, hadisələrə münasibəti, məşguliyyəti, həyat tərz, emosional keyfiyyətləri ilə sıx şəkildə bağlıdır.

Dil və təfəkkürün qarşılıqlı əlaqəsi ilə bağlı məsələləri öyrənən koqnitiv dilçilik anlayışlarla onların adlandırılması, xüsusilə sözün səs tərkibinin qanunauyğunluqları və bunun semantika ilə əlaqəsi kimi məsələlərin tədqiqində xüsusi əhəmiyyətə malik yanaşma kimi diqqəti cəlb edir. Fonosemantik tədqiqatlar müəyyən səslərin konkret semantik sahə ilə bağlılığını sübut edən faktlar təqdim etdiyindən başlıca fonoloji faktlarla denotat arasında münasibət olduğunu söyləmək imkanı verir. Bu tip fonosemantik münasibətlərin universal səciyyə daşması həm də onların koqnitiv proseslərlə bağlılığının, insanların ümumi təfəkkür xüsusiyyətləri ilə əlaqəli məqamların mövcudluğunun göstəricisidir.

IV fəslin II yarımfəslə "Emotivlik fonosemantik göstərici kimi" adlanır. Ətraf aləmin emosional-estetik baxımdan dərk və onun dildə əksi linqvistikada emotivlik termini ilə ifadə olunur. Nəticədə emotivlik müxtəlif vasitələrlə aktuallaşa bilər, lakin başlıca vasitələrdən biri fonosemantik imkanlardan istifadə hesab olunur. Leksik vahidlərdə fonosemantik vasitələrlə ifadə olunan emotivlik faktının ən bariz nümunəsini frazeoloji vahidlərdə müşahidə etmək mümkündür. *"Frazeoloji vahidlər – bütöv mənaya malik nisbətən sabit, təkrarlanan, ekspressiv(kursiv bizimdir – S.İ.) leksemlərin birləşməsidir"*¹³.

İnsan təfəkkürünün emosional imkanlarını, mədəni və etnik təfəkkürün cizgilərini özündə ehtiva edən frazeologizmlərin daxili məzmununda əks olunan emotivlik "müsbət", "mənfi" və ya "ambivalent" (neytral – S.İ.) ola bilər. Bu leksik vahidlər vasitəsilə dil daşıyıcılarının milli mədəniyyətində emotivkonseptlərin tutduğu mövqeyi, canlı nəticədə frazeologizmlərin emotiv komponentinin əhəmiyyətini də müəyyən etmək mümkündür. Belə hallarda fərqi intonasiya, tembr, temp kimi

¹³ Мокиенко, В.М. Славянская фразеология / В.М.Мокиенко. – 2-е изд., испр. и доп. – Москва: Высшая школа, –1989. – с.5.

fonosemantik vasitələr yarada bilər.. Göründüyü kimi, fonosemantik göstəricilər frazeologizmlərin daxili mənasını gücləndirən emotiv vasitə kimi çıxış etməklə onlara xüsusi üslubi çalar qazanır.

IV fəslin III yarım fəslə “Leksik vahidlərin fonosemantik göstəricilərinin kvantitativ təhlili” adlanır. Tətbiqi dilçiliyin bir bölməsi kimi, statistik dilçilik sahəsində son dövrlərdə yüksək nailiyyətlərin əldə olunması diqqəti cəlb edir. Bundan əlavə, kvantitativ yanaşma dil hadisələrinin işlənmə tezliyini, digər tədqiqat metodları isə əsasən hadisənin baş vermə səbəbini müəyyən etmək baxımından da faydalı ola bilər. Leksik və qrammatik səviyyələrlə yanaşı, bu metodun fonetik araşdırmalarda istifadəsi də maraqlı faktların əldə olunmasında müstəsna rola malikdir. Fikrimizcə, leksik kateqoriyalarda fonosemantik qanunauyğunluqların aşkarlanması istiqamətində aparılan tədqiqatlarda bu yanaşma diqqətdən kənarda qalmamalıdır.

Müasir dövrdə fonosemantika sahəsində aparılan tədqiqatlarda səs-rəng səviyyəsinin müəyyən olunmasında statistik göstəricilərin kompüter proqramları vasitəsilə təhlilinə üstünlük verilir. Bunlardan biri də 1992-ci ildə VAAL proqramıdır. VAAL proqramının Azərbaycan dili üçün uyğunlaşdırılmış versiyasının hazırlanması aktuallığı ilə diqqəti cəlb edən problemlərdəndir. Belə ki, leksik vahidlərin fonosemantik təhlili dilin inkişaf qanunauyğunluqları ilə bağlı bir çox məqamları müəyyən etmək imkanı verir. Lazımi məlumatların mənbəyi kimi fonosemantika, psixolinqvistik, psixiatrik linqvistika, NLP, kontent-analizə aid materiallardan istifadə edilir.¹⁴ Bundan əlavə, Milli Korpusun bir hissəsi olan Səs Korpusunun yaradılması zamanı nitq səslərinin fonosemantik xüsusiyyətləri ilə bağlı faktlar dəyərli mənbə kimi istifadə oluna bilər. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, VAAL proqramının Azərbaycan dilli versiyasının hazırlanması üçün Azərbaycan dilində mətnlərin – Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələrinin bazası mövcud olmalıdır. Mühüm məsələlərdən başlıcası, təbii ki, Azərbaycan dili fonemlərinin semantik çaralarının və dilin leksik vahidlərinin fonosemantik xüsusiyyətləri ilə bağlı tədqiqatın nəticələrinin baza şəklində proqrama əlavə olunmasıdır.

¹⁴ İbrahimova, S.R. Fonosemantikanın öyrənilməsində VAAL proqramının rolu. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası. Naxçıvan bölməsi; İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutu; Axtarışlar, cild 6, Naxçıvan. 2016, № 1, s.114-119

IV fəslin IV yarımfəslı “Danışiq səslərinin semantik-konnotativ təhlili” adlanır. Dilin digər səviyyələrinə məxsus vahidlərdə - leksem və mətndə olduğu kimi, səsın semantikasında da dil işarələrinin pragmatik yönünə aid olan konnotativ element özünü göstərir. Leksikologiyada konnotativ mənə dedikdə üslubi çalara malik əlavə mənə nəzərdə tutulur. Konnotativ mənə danışiq səsinin əsas mənəsi kimi çıxış edir. Deməli, səslərin mənəsindən bəhs edərkən başlıca meyar kimi dil daşıyıcılarının kollektiv təəssüratları çıxış edir. Bunu isə təbii ki, psixoloji eksperiment vasitəsilə müəyyənləşdirmək mümkündür. Azərbaycan dili danışiq səslərinin semantik çalarlarının müəyyən olunması məqsədilə tərəfimizdən eksperiment həyata keçirilmişdir. Eksperimentin nəticələri bir daha belə bir qənaətə gəlməyimizə səbəb oldu: Səslərin semantik-konnotativ mənəsi koqnitiv və etnomədəni amillərlə, eləcə də akustik-artikulyasiya xüsusiyyətləri ilə bağlıdır.

Elmi tədqiqatın nəticələri dissertasiyanın “**Nəticə**” bölməsində ümumiləşdirilmişdir:

1. Leksik vahidlərin fonosemantik xüsusiyyətləri klassik dilçiliyin təqdim etdiyi metod və üsullarla yanaşı, psixolinqvistika, koqnitiv dilçilik, etnolinqvistika, linqvokulturologiyanın tədqiqat materiallarından da bəhrələnməklə tədqiq olunduqda daha dolğun nəticələr əldə olunur.

2. Leksik vahidlərin fonosemantik aspektdən öyrənilməsində dilin, demək olar ki, bütün yaruslarının qarşılıqlı əlaqə və təsirdə araşdırılması ilə obyektiv nəticələrə nail olmaq mümkündür.

3. Milli Korpusun bir hissəsi olan Səs Korpusunun yaradılması zamanı nitq səslərinin fonosemantik xüsusiyyətləri ilə bağlı faktlar dəyərli mənbə kimi istifadə oluna bilər.

4. Leksik vahidlərin fonosemantik xüsusiyyətlərinin araşdırılması səstəqlidi sözlər və səs simvolizmi arasında sərhəd məsələləri, səstəqlidi sözlərlə nidaların müqayisəli təhlili, səstəqlidi sözlərin mətn funksiyaları, səstəqlidi sözlərin tərcüməsi, səstəqlidi sözlərin nitq hissələrinə mənsubluğu, səstəqlidi sözlərin uşaq dilində və uşaq ədəbiyyatındakı rolu və bir sıra digər problemlərin həm ayrı-ayrı dillər üçün, həm də müqayisəli şəkildə öyrənilməsi üçün əhəmiyyətli faktlar təqdim edir.

5. Həm mənə cəhətdən, həm də yazılış forması etibarilə fərqli olan fonetik omonimlər fonosemantik müstəvidə də fərqli səciyyə

daşıyır – bu sözlər fonosemantik xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən kəskin fərqlənir. Fonetik omonimlər yalnız semantik məna xüsusiyyətlərinə görə deyil, həm də fonosemantik aspektdən müxtəlifdir.

6. Bənzərlik təşkil edən sözlərin - fonetik omonimlərin məna fərfinə görə nə qədər dəyişik assosiasiyalar yaratmasının öyrənilməsi psixoloji nöqteyi-nəzərdən, eləcə də marketalogiya baxımından çox əhəmiyyətlidir.

7. Antonimlik münasibətlərinin əsasında yalnız leksik deyil, eyni zamanda fonosemantik ziddiyyət dayanır. Antonim cütlərin fonem uyğunluğu əsasında formalaşması ehtimalı böyükdür. Fikrimizcə, yaranan sözün antonimi də onunla paralel olaraq meydana çıxır. Çünki bu zaman assosiativ olaraq, əks mənada ki predmet, əşya, hal və vəziyyət yada düşür. Beləliklə, əks mənənin yaradılması bu və ya digər fonemin semantik mənasına görə müəyyənləşir.

8. Antonim cütlüklərin əksəriyyətində leksik əksmənalılıq fonosemantik müstəvidə təsdiqini tapır. Bir antonim sözün digər sözlə fonosemantik əksmənalılığı müsbət, mənfi, neytral əlamətlərin azalib çoxalmasından asılı olaraq dəyişir. Tədqiqat göstərir ki, kontrar və kontradiktor antonimlərdə nisbətən fonosemantik, leksik-semantik ziddiyyət daha sıx əlaqədədir. Bu onunla izah olunur ki, əksmənalılıq meydana gətirən anlayışlar keyfiyyət, kəmiyyət və digər cəhətlərlə fərqlənir. Bu fərqli cəhətlərin aşkara çıxarılmasına fonosemantika xüsusilə kömək edir. Antonim cütlüklərinin çoxu yalnız leksik əksmənalılıq deyil, semantik əksmənalılıq da daşıyır.

9. 200 nəfər tələbənin iştirak etdiyi eksperimentdən əldə olunan nəticələrə əsaslanaraq demək olar ki, dil işarəsi kimi səs daxili mənaya malikdir və bu məna konnotativ səciyyə daşıyır. Antonim cütlüyün konnotativ mənasının doğurduğu assosiasiya arasında fərq göstəricisi 7-9% -dən yuxarıdırsa, bu tipli antonim cütlük üçün həm semantik, həm də fonosemantik məna ziddiyyətindən danışmaq mümkündür. 7%-dən aşağı göstərici antonim cütlər arasında yalnız semantik əlaqədən danışmağa əsas verir.

10. Aparılan tədqiqatlar bütünlükdə sinonim cütlüklərə daxil olan sinonimlərin semantik mənası ilə fonosemantikası arasında əlaqənin mövcud olduğunu göstərir. Eksperimentin nəticələrinin təhlili həm sinonimlərin, həm də antonimlərin bir çox hallarda mənaca assosiativ

baxımdan orta hesabla 7-9% fərqlə malik olduğunu göstərir. Bu fakt qeyd olunan sözlərin eyni paradigmatmaya aid olmasının fonosemantik əsasla malik olduğunu təsdiqləyir. Əksmənalı sözlərin antonim paradigmatmasında birləşməsində fonosemantikadakı qarşıdurma və əkslik, yaxınmənalı sözlərin sinonim cərgədə birləşməsində fonosemantik yaxınlıq və ya eynilik başlıca əlamət kimi çıxış edir.

11. Fonosemantik sahə ilə bağlı tədqiqatlar göstərir ki, dildə ilkin, bazis təşkil edən konseptlər nitq səslərinin təqlidi nəticəsində meydana çıxır, bu konseptlərin əsasında isə törəmə konseptlər, nəhayət, dilin konsept sistemi formalaşır. Dil daşıyıcılarının təfəkküründə fonemlərin daşdığı “daxili məzmun”la bağlı formalaşmış təsəvvür mövcud olduğundan “dünyanın dil mənzərəsi” ilə yanaşı, “dünyanın fonosemantik mənzərəsi” ndən də danışmaq mümkündür. Hər bir dil üçün “dünyanın fonosemantik mənzərəsi”nin əsasında dilin səs sistemini təşkil edən elementlərin assosiativ səciyyəsi, rəmzləşmə əsasında meydana gələn ifadə vasitələri dayanır ki, bu da etnotəfəkkür, lingvomədəni amillərlə birbaşa bağlıdır.

12. Səslərin semantik-konnotativ mənası koqnitiv və etnomədəni amillərlə, eləcə də akustik-artikulyasiya xüsusiyyətləri ilə bağlıdır.

13. Dilin səs sistemini formalaşdıran müxtəlif fonosemantik laylar fonosemantik dil mənzərəsinin əsasını təşkil etməklə yanaşı, həm də dünyanın dil mənzərəsinin bir parçasını, onun nüvəsini, ilkin elementini əks etdirir.

14. Fonosemantik sahə özündə səs vahidlərinin ardıcılığı şəklində təzahür edən fiziki obyektə və xüsusi fonetik quruluş hesabına resipientdə meydana çıxan məzmun və assosiasiya tərəflərini əks etdirir. Başqa sözlə desək, mətnə fonosemantik sahə xüsusi fonetik quruluş semantik məzmun daşdıqda meydana çıxır. Müşahidələr və aparılan təcrübə göstərir ki, səslərin müxtəlif kombinasiyaları bu səslər üçün ənənəvi səciyyə qazanmış mənə incəlikləri ilə assosiasiya olunur. Bu “düzülmüş” xüsusi estetik və emotiv keyfiyyətlərə malik olması ilə də diqqəti cəlb edir.

15. Emotivliyin ifadəsi zamanı fonosemantik sahə fonetik vahidlərin fiziki ardıcılığı və resipientin təfəkküründə fonetik strukturların aktuallaşması şəklində təzahür edən fikirlərin mental toplusunu ehtiva edir. Leksik vahidlərdə fonosemantik vasitələrlə ifadə olunan

emotivlik faktının ən bariz nümunəsini frazeoloji vahidlərdə müşahidə etmək mümkündür. Alliterasiya, assonans, konsonans, ritmik təkrarlar, reduplikasiya kimi fonoüslubi vasitələr emotivlik yaradan fonosemantik komponentlərdəndir.

16. Fonosemantikaya dair tədqiqatların nəzəri bazasında problem-in fəlsəfi cəhətləri durur. Mənanın ilkin anlaşılması dilin fonetik layında gedən dialektik proseslər nəticəsində baş verir.

Dissertasiyanın əsas müddəaları aşağıdakı tezis və məqalələrdə əks olunmuşdur.

1. Leksikanın fonosemantik təhlilinin əsas məsələləri haqqında // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2014. № 6, – s. 218-223

2. Актуальные проблемы изучения фоносемантики // Ученые записки Таврического национального университета имени В.И. Вернадского. Серия Филология. Филология. Социальная коммуникация, №4, т.27 (66), ч.1, – с.354-358

3. Фонетическое значение в коннотативном аспекте // Гуманитарные научные исследования, – 2015. № 9 (49), сентябрь, – с. 51-57.

4. Antonimlik, əkslik, konversivlik bildirən sözlərin fonosemantik təhlili haqqında // – Bakı: Sivilizasiya, – 2015. №10, – s. 97-100.

5. Fonosemantikanın öyrənilməsində VAAL proqramının rolu // – Naxçıvan: Axtarışlar, – 2016. c. 6, № 1. – s.114-119.

6. Poetik paronimlərin fonosemantik xüsusiyyətləri // – Bakı: ADU-nun Elmi Xəbərləri, – 2016. №2, – s.47-52.

7. Sözüün leksik və fonetik uyumluluğu (uyğunluğu) // – Bakı: Tədqiqlər, – 2016. №2, – s. 66-69.

8. Azərbaycan dilindəki sözlərin fonosemantik xüsusiyyətlərinin tədqiqi // – Bakı: Terminologiya məsələləri, – 2016. №1, – s. 155-160.

9. Evfemizmlərin fonosemantik xüsusiyyətləri // – Bakı: Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, – 2016. № 2, – s. 64-68.

10. Leksik vahidlərin fonosemantik göstəricilərinin koqnitiv səciyyəsi // Filologiya və Sənətsünaslıq, – 2019. № 2, – s.268-271

11. Fonosemantikanın inkişaf tarixi // Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyevin anadan olmasının 90 illiyinə həsr edilmiş Gənc tədqiqatçıların I Beynəlxalq Elmi Konfransı, – Bakı: – 26-27 aprel, – 2013, – s. 462-463.

12. Sinonim və antonim sözlərin fonosemantik xüsusiyyətlərinin bəzi məqamları // Doktorant və gənc tədqiqatçıların XVIII Respublika Elmi Konfransı, – Bakı: 19-20 dekabr, – 2013, – II cild. – s. 57-58.

13. Tabu sözlərin fonosemantik xüsusiyyətləri // Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyevin anadan olmasının 91 illiyinə həsr edilmiş Gənc tədqiqatçıların II Beynəlxalq Elmi Konfransı, – Bakı: 18-19 aprel, – 2014, – s. 212-213.

14. Səs və onun mənaya təsiri // XXI əsr mədəni paradigması multimədəni aspektdə Respublika Elmi-praktik konfransı materialları, – Bakı: 25-26 noyabr, 2014, – s.148-149.

15. Leksik vahidlərin fonosemantikası problemlərinin tədqiqi məsələləri // Əli bəy Hüseynzadənin 150 və akademik Məmmədəğa Şirəliyevin 105 illik yubileyləri şərəfinə keçirilən “Sələflər və Xələflər” I Beynəlxalq Simpoziumu, – Bakı: – 22-24 oktyabr, – 2014, – s.396-399.

16. Azərbaycan dilindəki antonimlərin fonosemantikası // Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Doktorant və gənc tədqiqatçıların XIX Respublika konfransı, – Bakı: 7-8 aprel, 2015, – s.394-396.

17. Fonetik omonimlərin fonosemantik xüsusiyyətləri // ARTN ADU Dil və vədəniyyət Respublika elmi konfransının materialları, – Bakı: 8-9 oktyabr, 2015, – s.76-78.

18. Azərbaycan dilində fonosemantikanın öyrənilməsində müxtəlif metod və texnologiyaların tətbiqi // ARTPI, NDU, NMI “Azərbaycanda təhsil quruculuğunun prioritetləri: Müasir yanaşmalar” mövzusunda beynəlxalq elmi konfrans, – Bakı: 5-6 iyun, 2015, – s.150-151.

19. Fonetik omonimlərin fonosemantik xüsusiyyətləri // ARTN ADU Dil və vədəniyyət Respublika elmi konfransının materialları, – Bakı: 8-9 oktyabr, 2015, – s.76-78.

20. Səsin semantik – konnotativ (emosional - ekspressiv) əlamətlərinin eksperimental (təcrübi) tədqiqi // BDU, “Bəxtiyar Vahabzadə və Azərbaycan filologiyasının aktual problemləri” mövzusunda Beynəlxalq elmi konfransın materialları. – Bakı: 29 oktyabr, 2015, – s. 416-419.

21. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında antonim sözlərin fonosemantik xüsusiyyətləri // ARTN BDU “Kitabi-Dədə Qorqud və Türk dünyası” “Kitabi-Dədə Qorqud”un tərcüməsi və nəşrinin 200 illiyinə həsr olunmuş Beynəlxalq Elmi konfrans, – Bakı: 29 dekabr, 2015, –s.286-288.

22. Философский аспект проблемы смысла в фоносемантике // Научные исследования в сфере гуманитарных наук: открытия XXI века. Материалы III Международной научно-практической конференции, – Пятигорск: 4-5 fevral, 2016, – s.35-38.

23. Fonosemantika nəzəriyyəsinin formalaşması və təşəkkülü // Qafqaz Universiteti, Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyevin anadan olmasının 93 illiyinə həsr edilmiş gənc tədqiqatçıların IV Beynəlxalq Elmi Konfransı, – Bakı: 29-30 aprel, 2016, – s.814-815.

24. Səslərin semantik əlamət daşması // BSU. Ulu öndərin anadan olmasına həsr olunmuş “Ulu öndər Heydər Əliyev irsində multikultural və tolerant dəyərlər” Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları, II hissə, – Bakı: 3-5 may, 2016, – s.14.

25. Dil vahidlərinin məna komponenti Avrasiya Universiteti. III Beynəlxalq Türk Dünyası Araşdırmaları Simpoziumunun materialları, cild I, – Bakı: 25-27 may, 2016, – s.565-566.

26. Sözlərdə fonemlərin rolu barədə // ADNSU. Doktorantların və Gənc tədqiqatçıların XX Respublika Elmi konfransının materialları, II cild, – Bakı: 2016, – s.61-62.

Dissertasiyanın müdafiəsi 25 iyun 2021 -ci il tarixində saat 11:00 Sumqayıt Dövlət Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən FD 2.24 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ5008, Sumqayıt şəhəri, 43cü məhəllə. Sumqayıt Dövlət Universiteti

Dissertasiya ilə Sumqayıt Dövlət Universitetinin Elmi kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Disstertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Sumqayıt Dövlət Universitetinin rəsmi saytında (www.sdu.edu.az) yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 22 may 2021-ci il tarixdə zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 19.05.2021

Kağızın formatı: 60*84/^{1/16}

Həcm: 45813

Tiraj: 100

